

Barbara Bonar CHR, *Biel w liturgii – symbolika i kontekst kulturowy*, w: *Szata liturgiczna*, red. Adelajda Sielepin CHR, Jarosław Superson SAC, Kraków 2016, s. 109–125.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374386029.07>

Barbara Bonar CHR

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

Biel w liturgii – symbolika i kontekst kulturowy

*Dla ludzi miłujących pokój i światło
odpowiednim kolorem jest biel.¹*

Otoczający nas świat pełen jest barw. Wykorzystując je, człowiek tworzył codzienność i nadawał kolorom szczególne znaczenie i symbol. Kolor to nie tylko zjawisko fizyczne, które jest odbierane przez nasze oko; to fenomen społeczny i kulturowy. Jak świetnie ujął to Michel Pastoreau, francuski historyk mediewista:

To społeczeństwo „wytwarza” kolor, opisuje go i nadaje mu sens, opracowuje związane z nim kody, określa jego wartość, mówi, jak go stosować, i wytycza granice. Nie jest to domeną artysty ani uczonego; nie wchodzi w zakres biologii ani natury. Kolor i związane z nim problemy należą do sfery społecznej, bo człowiek nie żyje sam, lecz w społeczeństwie².

Człowiek od dawna był świadomy roli, jaką odgrywa kolor w jego życiu oraz w życiu innych. Nadawano mu znaczenie symboliczne, wręcz wierzone w magię, jaką w sobie ukrywał. Dla starożytnych Egipcjan słowo „barwa” oznaczało również „istotę”; kiedy mówili o bogach, że nie zna się ich barwy, myśleli o nieprzeniknioności ich istoty. I my dzisiaj, kiedy mówimy o kimś, „że jest «bezbarwny», to mamy na myśli to, że w swej

¹ Klemens Aleksandryjski, *Paedagogus*, lib. III. cap. II PG B,627, cyt. za: D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 115.

² M. Pastoreau, *Średniowieczna gra symboli*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006, s. 135.

istocie nie posiada żadnych «konturów»³, że jest bez charakteru, znaczenia, bez oblicza.

Fenomenem jest, iż nasze oko potrafi rozróżnić wiele odcieni kolorów, ale w większości kultur mamy do czynienia z niewielką ilością tzw. kolorów podstawowych⁴. Kolor wciąż jest przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych – nie tylko fizyki czy chemii, ale coraz częściej od fizjologii, socjologii, psychologii społecznej, medycyny, a nawet lingwistyki⁵.

Mówiąc o symbolice koloru białego, warto wspomnieć, że zajmująca się symboliką semiologia jest jedną z bardziej rozległych dziedzin nauki. Łączy w sobie różne treści, które mówią o znaku i jego znaczeniu. To w semiologii przeplatają się zagadnienia teologiczne z pobożnością ludową, wątki biblijne z antycznymi i mitologicznymi, historyczne z legendarnymi. Ale zarazem semiologia posługuje się językiem precyzyjnym, konkretnym, przestrzegającym określonych zasad⁶.

Symbol w powiązaniu z obrzędami czy mitami wskazuje na nową rzeczywistość. Posiada, poza swoim znaczeniem dosłownym, drugie znaczenie, które jest ukryte i ma głębszy sens. Przy pomocy postrzeganych zmysłami przedmiotów odnosi nas do innych pojęć i rzeczy. Bardzo często powstanie konkretnego symbolu powiązane jest z określonym narodem: jego historią, kulturą, religią czy tradycją, z danym regionem czy kontynentem. Łączy się również z licznymi pytaniami egzystencjalnymi człowieka: skąd pochodzę, dokąd zmierzam, kim jestem, a odpowiedzi zależą od konkretnego kręgu kulturowego i religijnego⁷. Mówiąc prościej, „symbol jest nośnikiem treści zarazem uniwersalnych i szczegółowych.

³ M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994, s. 188.

⁴ K. Jurek, *Znaczenie symboliczne i funkcje koloru w kulturze*, „Kultura – Media – Teologia” (2011) nr 6, s. 69. Do kolorów podstawowych zaliczamy czerwony, niebieski, żółty; z ich zmieszania powstają kolory pochodne: fioletowy, pomarańczowy, zielony. Są jeszcze kolory białe i czarne – nie powstają one ze zmieszania innych kolorów i nie wykorzystuje się ich do tworzenia innych. Przez ich dodanie rozjaśniamy (kolor białe) bądź przyciemniamy (kolor czarne) inne barwy.

⁵ M. Rochecka, *Tajemnice światła i koloru*, w: M. Rochecka, *Tajemnice światła i koloru. Abstrakcja i sacrum*, Toruń 2007, s. 48.

⁶ Por. J. Marecki, L. Rotter, *Wstęp*, w: *Barwy i kształty*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2012, s. 5.

⁷ Por. J. M. Dołęga, *Znak – język – symbol. Z podstawowych zagadnień komunikacji*, Warszawa 1991, s. 56–57, 61, 68–69.

Uniwersalnych, ponieważ transcenduje historię; szczegółowych, ponieważ odpowiada konkretnemu czasowi⁸.

BIEL

Kolor biały należy do tzw. kolorów achromatycznych (niekolorowych), czyli nieposiadających dominanty barwnej. To najjaśniejszy kolor powstały w wyniku połączenia trzech podstawowych kolorów – zielonego, czerwonego i niebieskiego. Każdy z nas widzi go trochę inaczej – od bieli zażółconej (cieplej) do zaniebieszczonej (zimnej). Duży wpływ na nasze postrzeganie tego koloru ma również padające na oglądane przedmioty światło. Biel to kolor nierozszczepionego światła, bo ono, przechodząc przez pryzmat, rozszczepia się i daje kolory tęczy⁹. Jako połączenie trzech barw symbolizuje całościowość i syntezę tego, co odrębne¹⁰. Będąc barwą niezmaconego światła, uosabia odnowę duchowego życia. Znaczeniowo biel jest bliska barwie złotej i podobnie jak ona jest jednocześnie kolorem i światłem, wyraża także transcendencję. Będąc pełnią światła, może oznaczać początek. Jest kolorem czułym na inne kolory, udziela im swojej jasności oraz blasku. W pobliżu barw ciemnych zyskuje, ukazując swoją pełnię, natomiast wśród jasnych – traci swą moc. Czerwień i żółć powodują, że biel staje się żarem, centrum światła lub ognia; przy błękitach i zieleniach zaczyna ziać chłodem śniegu¹¹. Przez długi czas w opozycji do niej były czerwień i czern i to wokół nich organizowały się wszelkie kody społeczne.

⁸ J. E. Cirlot, *Słownik symboli*, tłum. I. Kania, Kraków 2012, s. 17.

⁹ W 1666 roku Isaac Newton przeprowadza swoje słynne doświadczenie z pryzmatem rozszczepiającym białe światło i odkrywa widmo barw: nowy porządek kolorów, w którym nie ma miejsca na czern i biel. M. Pastoureaux *Niebieski. Historia koloru*, tłum. M. Ochab, Warszawa 2013, s. 139.

¹⁰ J. E. Cirlot, *Słownik symboli*, dz. cyt., s. 79.

¹¹ M. Rochecka, *Siedem znaczących kolorów*, w: M. Rochecka, *Tajemnice światła i koloru...*, dz. cyt., s. 61.

BIEL I KULT

Biel jako kolor towarzyszy człowiekowi od zawsze. Od najdawniejszych czasów związany był z kultem i różnego typu zabobonami. Wszelkie bóstwa o postaci zwierzęcej były białej maści (np. Adada, babilońskie bóstwo pogody, czy Ahura Mazda – perski dobry i najwyższy bóg¹²), także zwierzęta ofiarne bywały tego koloru. Grecy składali białego baranka Heliosowi, w Indiach znana była ceremonia ofiarowania konia – mógł nim być wyłącznie źrebnak białej maści. Według religijności greckiej w białych szatach należało wykonywać hymny sakralne, również kapłani mieli być odziani w białe szaty. Biały marmur był budulcem ołtarzy dla pogańskich bóstw¹³. To w Tybecie mówi się *hot-kar* (czyli „Biały i Jeden”), mając na myśli jedyne Boga. U Wergiliusza w *Georgikach* (III, 391) spotykamy opis boga Pana białego jak śnieg. Celtyccy kapłani zwani druidami ubierali się w białe szaty¹⁴. Znany jest mit o rzymskich bogach Kastorze i Polluksie, którzy przybyli na śnieżnobiałych rumakach z pomocą wojskom rzymskim walczącym w bitwie nad jeziorem Regillus (496 p.n.e.). Takie powiązania koloru białego z tym, co święte i boskie, spowodowały, że stał się on z czasem „symbolem moralnej czystości i doskonałości”¹⁵. W starożytnym Rzymie w dni wesela czy świąteczne ubierano się w białe szaty; kolor ten uznawany był za pełen dostojeństwa.

Ale nie tylko ludy pogańskie upodobały sobie biel. Napotykamy ją również w Starym i Nowym Testamencie. W Biblii słowo biel pojawia się ponad 50 razy, oznaczając kolor lub światło. Występuje w scenach, które ukazują chwałę, odkupienie. Biel może też być postrzegana negatywnie, jako oznaka trądu. Wszelkie biblijne wzmianki o tym kolorze można podzielić na te, które mówią o tym, co ziemskie, oraz o tym, co niebiańskie. Biel występuje we wzmiankach o kozłach (Rdz 30, 35)¹⁶, zębach i mleku (Rdz 49, 12); mannie (Wj 16, 31), gałązkach (Rdz 30, 37) czy włosach (Mt 5, 36).

¹² M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 25.

¹³ D. S. Klejnowski-Różycki, *Światło Chrystusa w ikonie. Kolory jako nośnik treści teologicznych na podstawie „Hierarchii niebiańskiej” Pseudo-Dionizego Areopagity*, w: *Chrystus światłem ekumenii. W drodze na Trzecie Europejskie Zgromadzenie Ekumeniczne w Sibiu*, red. R. Porada, Opole 2006, s. 106 (Ekumenizm i Integracja, 14).

¹⁴ M. Quenot, *Ikona. Okno ku wieczności*, tłum. H. Paprocki, Białystok 2007, s. 96.

¹⁵ M. Lurker, *Słownik obrazów...*, dz. cyt., s. 25.

¹⁶ Cytaty z Pisma Świętego za: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2008.

Biel jest symbolem świętowania, radości, wskazuje też na przywileje związane z piastowaniem władzy. Stąd wzmianka o białych oślicach w Pieśni Debory i Baraka („Wy, co jeździcie na białych oślicach, siedząc na kobiercach [...] śpiewajcie!”, Sdz 5, 10), o wystroju lnianymi i białymi tkaninami pałacu Aswerusa na ucztę, którą zamierzał wydać (Est 1, 6), o królewskich szatach wywyższonego Mardocheusza w kolorze niebieskim i białym (Est 8, 15). Autor Księgi Koheleta, rozważając los człowieka, radzi, by cieszyć się wszystkim, co niesie dzień: „Dalej! Jedz w radości swój chleb [...]. Niech twoja odzież zawsze będzie biała i niech nie zabraknie olejku na twoją głowę!” (Koh 9, 7–8). Biel posiada również znaczenie negatywne: kiedy jest wzmianka o trądzie, wzbudza odrazę¹⁷.

Biel oznacza również czystość oraz nieskalanie. W szczególności ubiór z białego płótna jest symbolem sprawiedliwości¹⁸. W Księdze Wyjścia są opisane tkaniny, które mają być przeznaczone do świątyni (Wj 26, 1; 27, 9), jedną z nich jest bisior – tkanina bardzo delikatna i lśniąca, niemal przezroczysta; takie też mają być szaty kapłanów (Wj 28, 5). Także kapłańska suknia, zawój oraz pas miały być wykonane z bisioru (Wj 28, 39). Prorok Izajasz wzywa do nawrócenia, ale nie na drodze odprawiania rytuałów religijnych. Ma się ono dokonać poprzez wewnętrzną przemianę człowieka, spotykającego się z odpowiedzią Boga, który jest miłosierny i pragnie oczyścić człowieka z wszelkich grzechów: „Choćby wasze grzechy były jak szkarłat – nad śnieg wybieleją. Choćby były czerwone jak purpura – staną się białe jak wełna” (Iz 1, 18).

Biel to też opis transcendentnej rzeczywistości. Wskazuje na nadprzyrodzony blask, niedający się ująć w słowach, jak ten z opisu Boga jako Przedwiecznego, odzianego w białe szaty: „Jego szaty były białe jak śnieg, włosy na Jego głowie jak czysta wełna. Jego tron był z ognistych płomieni, a koła u tronu – to ogień płonący” (Dn 7, 9). Do określenia bieli często wybiera się porównanie jej do lnu czy wełny – i tak jest w przypadku szaty anioła w kolejnej wizji Daniela: „Podniosłem oczy i zobaczyłem kogoś ubranego w lnianą szatę, a jego biodra były przepasane najwspanialszym pasem ze złota” (Dn 10, 5).

¹⁷ L. Ryker, J. C. Wilhoit, T. Longman III, *Słownik symboliki biblijnej: obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, tłum. Z. Kościuk, Warszawa 2003, s. 39 (Prymasowska Seria Biblijna) [dalej: *Słownik symboliki biblijnej*].

¹⁸ F. Rienecker, G. Maier, *Leksykon biblijny*, red. nauk. W. Chrostowski, tłum. D. Irmińska, Warszawa 2001, s. 89 (Prymasowska Seria Biblijna).

W trakcie przemienienia Chrystus ukazał się swoim trzem uczniom z twarzą jaśniejącą jak słońce. Opis Jego szaty spotykamy u trzech Ewangelistów: Mateusz wspomina „Jego ubranie stało się białe jak światło” (Mt 17, 2), Marek dodaje: „Jego ubranie stało się lśniaco białe tak, jak żaden folusznik na ziemi nie potrafi wybielić” (Mk 9, 3), podobnie jest u Łukasza: „Podczas modlitwy zmienił się wygląd Jego twarzy, a Jego ubranie stało się lśniaco białe” (Łk 9, 29). Ewangelista Jan opisując scenę rozgrywającą się przy pustym grobie, opisuje szaty aniołów: „i zobaczyła, że tam, gdzie spoczywało ciało Jezusa, siedzi dwóch aniołów w białych szatach. Jeden w miejscu głowy, a drugi w miejscu nóg” (J 20, 12); u Mateusza również spotykamy podobny opis: „bo anioł Pański zstąpił z nieba i odsunął kamień. Potem usiadł na nim. Miał jaśniejący wygląd, a jego odzież była biała jak śnieg” (Mt 28, 2b–3).

Jednak najczęściej z bielą spotykamy się w wizjach apokaliptycznych staro- i nowotestamentalnych. Występują w nich białe konie – zarówno w Księdze Zachariasza (Za 1, 8; 6, 3.6) jak i Apokalipsie św. Jana (Ap 6, 2; 19, 11.14). To też kolor szat świętych i aniołów (Ap 3, 4–5.18; 4, 4; 6, 11; 7, 9.13–14; 19, 14). To intrygujący biały kamyk: „Zwycięzcy dam mannę ukrytą i biały kamyk. Na kamyku wypisane będzie nowe imię, którego nie zna nikt poza tym, kto je otrzymuje (Ap 2, 17). To biały obłok, na którym zasiada „ktoś podobny do Syna Człowieczego” (Ap 14, 14), to biały tron (Ap 20, 11)¹⁹.

Nie dziwi więc fakt, że biały kolor trafił również do kanonu kolorów liturgicznych w chrześcijaństwie.

BIEL W LITURGII KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Kolory szat liturgicznych Kościoła rzymskokatolickiego wywodzą swój „rodowód” z różnorodnej tradycji starożytnych ludów: Żydów, Greków czy Rzymian. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa nie było ustalonych kolorów liturgicznych; zachowane freski czy mozaiki ukazują nam celebransów ubranych rozmaicie²⁰. Zdecydowaną przewagę w tym czasie wśród kolorów po-

¹⁹ *Słownik symboliki biblijnej*, s. 40.

²⁰ M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. 1 *Introduzione generale*, 2 ed., Milano 1950, s. 515.

siada biały lub barwa niefarbowanej lnianej tkaniny, a księża celebrują często w zwykłym stroju. Jak długo bowiem stroje te sporządzano z lnu lub wełny, barwą liturgiczną była naturalna biel osnowy. Zwyczaj, by przy sprawowaniu świętych tajemnic używać białych ubiorów, utrzymał się nie tylko w okresie katakumbowym, lecz jeszcze długo później, bo aż do IX stulecia²¹.

Wybitny liturgista ks. Antoni Julian Nowowiejski²² w swym dziele *Wykład liturgii Kościoła katolickiego* napisał:

A biała ta barwa (barwa światłości) tym odpowiedniejszą była w obrzędach chrześcijańskich, ponieważ liturgia chrześcijańska za pośrednictwem swych kapłanów wyjednywa od Boga prawdziwą wewnętrzną świętość, światło i żywot wieczny, gdy tymczasem kult mojżeszowy jedynie legalną zapewniał świętość, odwołując się ustawicznie do mającego przyjść Zbawcy, do światła i życia w Chrystusie. [...] pierwsi chrześcijanie, jako dzieci światłości, mieli, a raczej mieć byli powinni upodobanie w barwie białej, jako symbolu świętości i cnoty²³.

Starożytni Rzymianie uważali kolor biały za święteczny, stąd też u pisarzy wczesnochrześcijańskich spotykamy zalecenia, by nosić białe szaty szczególnie w trakcie sprawowania liturgii. Kolor ten uważany był za symbolizujący prawdę. Orygenes uważał, że nie ma nic bardziej jaśniejszego białą nad Boże pouczenie; u Grzegorza z Nyssy biel jest symbolem prawdy ewangelicznej. Biel staje się kolorem paschalnym, znakiem zmartwychwstania, odzyskania niewinności; staje się też kolorem katechumenów²⁴.

Trudno jednak było uzyskać czystą biel w produkcji materiałów; udawało się to tylko z lnu, ale wymagało pewnego trudu. W przypadku wełny często wystarczało zadowolić się jej naturalną barwą, którą uzyskiwano, bieląc ją na łące dzięki światłu słońca i porannej rosie. Był to proces powolny,

²¹ L. Żarnowiecki, *Barwy liturgiczne w Kościele rzymskokatolickim pod względem historycznym, liturgicznym, symbolicznym i estetycznym z 20 rycinami chromolitografowanymi*, Petersburg 1902, s. 3–4.

²² Antoni Julian Nowowiejski (ur. 11 lutego 1858 w Lubieniach k. Opatowa, zm. 28 maja 1941 w Działdowie) – polski duchowny katolicki, historyk, biskup płocki, błogosławiony Kościoła katolickiego. Był autorem wielu znakomitych prac z zakresu historii, liturgii i komparatystyki kościelnej.

²³ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. 1 *O środkach rozwinięcia kultu*, Warszawa 1902, s. 87.

²⁴ B. Nadolski, *Leksykon symboli liturgicznych*, Kraków 2010, s. 153.

a w zimie niewykonalny. Poza tym taka biel często bardzo szybko szarzała lub żółkła. Stąd też w kościołach wczesnego średniowiecza tkaniny i stroje liturgiczne rzadko były naprawdę białe²⁵.

W VI wieku pojawiają się pierwsze wzmianki o pewnych zasadach w stosowaniu białych szat (liturgia wielkanocna) na terenie Galii, a w epoce karolińskiej (VIII–IX wiek) takie informacje stają się coraz liczniejsze. Biel kojarzona jest z czystością i niewinnością. Słowa z nią związane, a spotykane u liturgistów²⁶ tamtego okresu, to „virginitas”, „munditia”, „innocentia”, „castitas”, „vita immaculata”²⁷. Pierwsze oficjalne stanowisko Kościoła, które zaprowadziło jednolitość w barwach szat liturgicznych, sformułował Lotario di Segni, papież Innocenty III (ok. 1161–1216, papież w latach 1198–1216) w swoim dziele *De sacro altaris mysterio*²⁸. Wymienia w nim cztery kolory: biel, czerwień, czerń i zieleń. Białe szaty miały być ubierane w święta wyznawców i dziewic oraz aniołów, w Narodzenie Pańskie i Narodzenie Jego poprzednika Jana Chrzciciela, w uroczystości Objawienia Pańskiego (Epifania) i Oczyszczenia Matki Bożej, w Wielki Czwartek, w dzień Zmartwychwstania, w dzień Wniebowstąpienia, jak też podczas konsekracji kościoła²⁹. Warto również zaznaczyć, iż we wczesnym średniowieczu to kolor biały jako kolor nieba, rajy, był kolorem męczeństwa, dopiero z czasem zaczęto tych, którzy przelali swoją krew za Chrystusa, kojarzyć z czerwienią³⁰.

Reguły Innocentego III rozpowszechniły się dzięki Guillaume’owi Durandusowi (ok. 1230–1296), biskupowi Mende, liturgiście i prawnikowi. W swoim dziele *Rationale divinatorum officiorum*³¹ powtórzył on wskazania papieża odnośnie do kolorów liturgicznych. Poszerzył też katalog dni, w które należało używać szat w kolorze białym. Obok tych wymienionych w *De sacro altaris mysterio* pojawiły się też m.in.: święto Nawrócenia św. Pawła, święto

²⁵ M. Pastoureau, *Niebieski. Historia koloru*, dz. cyt., s. 44.

²⁶ Więcej na temat historii kolorów używanych w liturgii oraz ich nazewnictwa: K. Marcjanowicz, *Color est lux incorporata perspicuo. La codificazione dei colori liturgici nel XII secolo*, Romae 2011 (Thesis ad Lauream, 388).

²⁷ M. Pastoureau, *Niebieski...*, dz. cyt., s. 44, przypis.

²⁸ Innocenzo III, *Il sacrosanto mistero dell’altare (De sacro altaris mysterio)*, a cura di S. Fioramonti, Città del Vaticano 2002 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 15).

²⁹ Innocenzo III, *De sacro altaris mysterio*, 65.

³⁰ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra...*, dz. cyt., s. 166.

³¹ G. Durando, *Rationale divinatorum officiorum Liber I et III*, ed. S. Della Torre, M. Marinelli, trad. G. F. Freguglia, Città del Vaticano 2001 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 14).

Katedry św. Piotra, okres od wigilii Bożego Narodzenia aż do oktawy Objawienia Pańskiego włącznie i czas od Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego aż do oktawy Wniebowstąpienia³².

Taki kanon kolorów stał się obowiązujący w Kościele katolickim od czasów Soboru Trydenckiego, kiedy to Pius V (1504–1572; papież w latach 1566–1572) zawarł go w ogłoszonym przez siebie w 1570 roku Mszale rzymskim.

Powstały system liturgiczny skonstruowany był wokół trzech podstawowych kolorów zachodniej kultury wczesnego średniowiecza: bieli, czerwieni i czerni, czyli bieli i jej dwóch przeciwieństw. Warto również zauważyć, że do pierwszych poważnych prób uporządkowania kolorów liturgicznych dochodzi wraz z narodzinami herbów, najdoskonalszego kodu społecznego, jaki zachodnie średniowiecze wytworzyło na bazie barw. W ciągu jednego, XII, wieku zarówno msza święta, wojna, jak i turniej „sheraldyzowały się” w kolorze³³. Podobnie jak barwy na tarczy herbowej, tak i kolory liturgiczne istniały w dość ograniczonej liczbie i wchodziły ze sobą w określone związki. Jak w heraldyce, tak i w liturgii były i są to kolory określone przez kategorie czyste: barwy abstrakcyjne, konceptualne, ich odcienie nie mają znaczenia³⁴.

Z heraldyzacją koloru spotykamy się również w odniesieniu do habitów zakonnych. Dawne poszukiwania „braku koloru” w habitcie, czyli koloru niefarbowanej wełny, znane z wczesnego monastycyzmu, muszą ustąpić emblematyce zakonnej w związku z powstawaniem coraz większej liczby zakonów. Stąd wzięli się mnisi biali, czarni, brązowi czy szarzy. Z czasem biel stanie się w świecie zakonnym w pewnym sensie zbytkiem. Opat Cluny Piotr Czcigodny w swoim liście do opata Clairvaux z 1124 roku nazywa go *albe monache*, czyli białym mnichem. To nie byłoby złe, gdyby w dalszej części listu nie zarzucił mu pychy, której potwierdzeniem miał być wybór białego koloru dla habitów. Jak uważa Piotr Czcigodny, biel jest kolorem świętecznym, kolorem chwały i zmartwychwstania – podczas gdy pokorę mnicha najlepiej wyraża czern³⁵.

A jakie jest powiązanie bieli ze złotem? W średniowiecznej kulturze złoto miało niewiele wspólnego z kolorem żółtym, kojarzono je z bielą. Używa-

³² G. Durando, *Rationale divinatorum officiorum*, dz. cyt., cap. XVIII.

³³ Nastąpiło uproszczenie i uwypuklenie charakterystycznych cech (czyli heraldyzacja). Zasadą jest tu prostota, czytelność oraz natychmiastowa rozpoznawalność, por. „Heraldyczne abecadło”, <http://www.abc-heraldyki.net/page2.php> (dostęp 18.04.2017)

³⁴ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra...*, dz. cyt., s. 167–168.

³⁵ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra...*, dz. cyt., s. 168, 171.

ne było dość często do wyrażania idei bieli intensywnej „superbieli”, która oznaczała to wszystko, co niebiańskie lub boskie. Niestety, ani słownictwo, ani malarstwo nie były w stanie oddać tej idei przy skromnej gamie odcieni bieli. „Średniowieczna łacina dowodzi, że więzi między kolorem złotym a białym były o wiele silniejsze niż więzi między barwą złotą a żółtą: *aureus* dość często występuje jako synonim *candidus* lub *niveus*; rzadko zaś jako synonim *croceus* lub *galbinus*, *giallus* czy *luteus*”³⁶. W średniowieczu złoto jest postrzegane jako bielsze od bieli. Kolor ten nie pojawia się w kanonie kolorów liturgicznych, jest o nim jedynie wzmianka w dokumencie *Decreta authentica* Leona XIII wydanym w 1900 roku. Szaty wykonane z prawdziwego złota (czyli nie pozłacane), mogły zastąpić czerwień, biel i zieleń. W miejsce białych, w „dzień bardziej uroczysty” mogły być używane bogate w ozdoby szaty srebrne³⁷.

Obecne przepisy na temat kolorów liturgicznych, w tym koloru białego, są podane w OWMR 346:

Koloru białego używa się w Oficjach i Mszach Okresu Wielkanocnego i Narodzenia Pańskiego; w święta i wspomnienia Chrystusa Pana, z wyjątkiem tych, które dotyczą Jego Męki; w święta i wspomnienia Najświętszej Maryi Panny, świętych Aniołów, Świętych, którzy nie byli męczennikami, w uroczystości Wszystkich Świętych (1 listopada) i św. Jana Chrzciciela (24 czerwca), w święta św. Jana Ewangelisty (27 grudnia), Katedry św. Piotra (22 lutego) i Nawrócenia św. Pawła (25 stycznia)³⁸.

Kolor biały pojawia się również w mszach obrzędowych czy wotywnych³⁹, procesjach eucharystycznych. Od początku chrześcijaństwa nowo ochrzczeni zaraz po chrzcie nakładali białe szaty, które nosili przez cały tydzień. Biel była tu znakiem przynależności do Chrystusa i Kościoła, symbolizowała działanie łaski sakramentu. Dziś również nakłada się nowo ochrzczoneму symboliczną białą szatę; również dzieci przystępujące do swej pierwszej komunii świętej ubierane są w wielu polskich parafiach w białe alby – potwierdzenie ich przynależności do Chrystusa.

³⁶ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra...*, dz. cyt., s. 162 oraz przypis.

³⁷ B. Nadolski, *Leksykon symboli...*, dz. cyt., s. 156.

³⁸ Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego: z trzeciego wydania Mszału rzymskiego, Rzym 2002, 2004 [dalej: OWMR].

³⁹ OWMR 2002, 347.

Kolor biały to symbol chwały i majestatu, nieśmiertelności i prawdy, niewinności i czystości, stąd też oficjum sprawowane w szatach barwy białej oznacza chwałę bez jakiegokolwiek cienia, czystość życia, blask dziewictwa czy też nieskazitelność nauki⁴⁰.

BIEL I KOŚCIOŁY WSCHODNIE

Kościoły wschodnie nie posiadały i nadal nie posiadają analogicznego do rzymskokatolickiego kanonu kolorów liturgicznych. Jak wiadomo, szaty liturgiczne były zwykle koloru białego, o czym zaświadcniają pisarze kościelni od IV wieku. Silny wpływ na kolorystykę i formę obecnych szat miał ceremoniał cesarski Bizancjum. W Kościele prawosławnym biel dominuje w wielkie święta: Bożego Narodzenia, Objawienia Pańskiego, Wniebowstąpienia, Przemienienia Pańskiego, Zwiastowania. W białych szatach zaczyna się Wielkanocna Utrienia; dokonuje się w nich chrztu, jak i pochówku⁴¹. Jest to też kolor szat męczenników.

Wśród szat liturgicznych bielą wyróżnia się sticharion (odpowiednik alby w obrządku rzymskim). Pisał o niej św. Symeon z Tesalonik: „Sticharion symbolizuje świetlistą odzież aniołów; gdyż zazwyczaj aniołowie objawiali się obleczeni w jaśniejącą szatę”. Również biała jest ryza, inaczej fieloń, czyli wierzchnia szata kapłana, pokrywająca całe ciało, bez rękawów. Oddajmy znów głos św. Symeonowi z Tesalonik, który tak pisze o symbolicznym znaczeniu tej szaty: „Prezbiter nakłada fieloń, który jest koloru białego, bez rękawów i pokrywa całe ciało. Biel symbolizuje czystość, świętość i blask Bożej Sławy; gdyż Bóg jest święty i przyodziewa się w światłość jak w szatę⁴². Szata ta pokrywa całe ciało, od głowy do nóg, symbolizując Bożą dobroć i łaskę⁴³. We wszystkich cerkwiach, z wyjątkiem jednej⁴⁴, Chrystus Zmartwychwstały ukazany jest w białej szacie.

⁴⁰ A. Nowowiejski, *Wykład liturgii...*, dz. cyt., s. 100.

⁴¹ W. Dejnego, *Symbolika szat kapłańskich i mnisznych*, http://www.cerkiew.pl/index.php?id=prawoslawie&a_id=255 (18.11.2015).

⁴² W. Dejnego, *Symbolika szat kapłańskich i mnisznych*, dz. cyt.

⁴³ W. Dejnego, *Symbolika szat kapłańskich i mnisznych*, dz. cyt.

⁴⁴ Chodzi o Sobór św. Izaaka Dalmatyńskiego w Petersburgu; w witrażu za ikonostasem Chrystus Zmartwychwstały ma szatę koloru czerwonego (<http://www.cathedral.ru/fotogalereya>, 18.11.2015).

Nie można, pisząc o Kościołach wschodnich, nie wspomnieć o ikonach. To właśnie dzięki kolorom przedmioty, rzeczy na ikonach stają się różnorodne. To kolory nadają im znaczenie. Kolor nie jest już prostą informacją, lecz zyskuje wymowę symboliczną⁴⁵.

Biel na ikonach występuje bardzo rzadko. Rolę, którą ta barwa odgrywa w kulturze zachodniej, w chrześcijaństwie wschodnim przejmuje złoto. Paweł Florenski w swoich szkicach stwierdza, że biel nie jest pozytywnym określeniem, stanowi jedynie wskazówkę, że coś nie zostało zanieczyszczone, że jest pozbawione jakichkolwiek domieszek, nie ma konkretnego koloru, że mamy do czynienia wyłącznie ze światłem. Bo światło jest bielą i biel jest światłem – Bogiem, pełnią, bez ukierunkowania, bo ono ogranicza⁴⁶.

Olśniewająca, błyszcząca bielą szata Chrystusa widoczna jest na ikonach przedstawiających przemienienie i na wielu ikonach zmartwychwstania. Biali są aniołowie przy grobie Chrystusa, w scenie wniebowstąpienia, starcy z Apokalipsy, białe są też nimby świętych, o ile nie są złote. Nie zawsze jednak biel wskazuje na odrodzenie, nowe narodzenie czy zmartwychwstanie. Białe lodowce czy białe włosy mogą przywoływać myśl o śmierci. I tak jest też z bielą Nowonarodzonego na czarnym tle groty, która pojawia się na ikonie *Narodzenie Chrystusa*, czy z bielą szat Łazarza na ikonie *Wskrzeszenie Łazarza*⁴⁷.

BIEL A LUDOWOŚĆ I INNE KULTURY

We wszystkich kulturach ludzie posługują się kolorem intencjonalnie, a jednocześnie w sposób zróżnicowany, tak w zakresie „palety” barw, jak i przypisywanych im znaczeń czy różnych celów zastosowania⁴⁸. Nadajemy kolorom swoistą symbolikę, ich znaczenia mogą być w różnych kulturach różnorakie, czasami wręcz przeciwstawne. Może to dotyczyć symboliki zjawisk z kręgu ogólnoludzkiego czy też specyficznych dla konkretnego kręgu kulturowego.

⁴⁵ D. S. Klejnowski-Różycki, *Światło Chrystusa w ikonie...*, dz. cyt., s. 105.

⁴⁶ Por. P. Florenski, *Znaki niebieskie. Rozmyślania o symbolice kolorów*, w: tenże, *Ikono-stas i inne szkice*, tłum. Z. Podgórzec, wyd. 2 popr. i rozszerz., Warszawa 1984, s. 207.

⁴⁷ M. Quenot, *Ikona...*, dz. cyt., s. 98.

⁴⁸ Z. Mocarska-Tycowa, J. Bielska-Krawczyk, *Wprowadzenie*, w: *Kolor w kulturze*, red. Z. Mocarska-Tycowa, J. Bielska-Krawczyk, Toruń 2010, s. 9.

Cztery kolory symbolizują cztery strony świata – jest tak u różnych ludów Azji, jak i dawnych mieszkańców Ameryki Północnej. I tak, u przedkolumbijskich Majów biel oznaczała północ, natomiast u większości ludów mongolskich oraz uralsko-altajskich kolor biały łączy się z kierunkiem zachodnim, co odpowiada chińskiemu schematowi barw. Stąd jest rzeczą zrozumiałą, że Turcy mówili o Morzu Śródziemnym jako „Morzu Białym”, tzn. leżącym na zachodzie. Trzeba wspomnieć w tym miejscu jedną z opowieści ze zbioru *Tysiąca i jednej nocy*⁴⁹, w której jest mowa o jeziorze pomiędzy czterema górami. Łowi się w nim cztery gatunki ryb: białe to muzułmanie, czerwone to zoroastryjscy magowie, niebieskie – chrześcijanie, a żółte – Żydzi⁵⁰.

Warto również zaznaczyć, że w kulturze arabsko-muzułmańskiej kolor biały jest symbolem między innymi czystości rytualnej; taką barwę ma strój wiernego podczas pielgrzymki, a biały turban⁵¹ oznacza wyznawcę islamu (nawet i sam islam). Dla sufich jest to też symbol między innymi Adama i światła Bożego⁵².

Jak już wspomniano, biel była kolorem świątecznym i radosnym. Dlatego może nieco zdziwić fakt, że moda na białe suknie ślubne pojawiła się dopiero po ślubie królowej Wiktorii w 1840 roku. Do tej pory modne były suknie w różnych kolorach, z wyjątkiem czerni i czerwieni. Królowa na swój ślub założyła pełną przepychu białą suknię, głowę ozdobił długi, również biały, welon. Od tego momentu biel stała się dominującym kolorem w stroju ślubnym. Biel symbolizuje również dziewictwo i niewinność⁵³. I stąd białe i uroczyste szaty kandydatek do zakonu – szaty oblubienic Baranka – czy białe stroje dziewczynek przystępujących do pierwszej komunii świętej. Nie można zapomnieć też o bieli uroczystych, tzw. galowych strojów z białą bluzką czy koszulą.

⁴⁹ Chodzi o *Opowieść o rybaku i dziewczynie*, por. *Księga tysiąca i jednej nocy. Wybór*, Gdańsk 2001, s. 29 (<http://biblioteka.kijowski.pl/basnie%201001/1001.pdf>, 28.11.2015)

⁵⁰ M. Lurker, *Przesłanie symboli...*, dz. cyt., s. 191–193.

⁵¹ W Egipcie „chrześcijanie nakładali turbany niebieskie z białą przepaską. [...] Zieleń i biel zarezerwowana była dla wyznawców islamu. [...] białe oznaczały po prostu wyznawców Allaha i do dnia dzisiejszego są one popularnym nakryciem głowy”, por. I. E. Smolińska, *Kolor jako wyznacznik tożsamości społecznej, religijnej i państwowej. Na wybranych przykładach dziejów kultury Egiptu*, w: *Kolor w kulturze*, dz. cyt., s. 278.

⁵² M. M. Dziekan, *Symbolika arabsko-muzułmańska. Mały słownik*, Warszawa 1997, s. 52.

⁵³ L. Rotter, *Symbolika i przemiany stroju nowożeńców w kulturze polskiej*, w: *Symbol – znak – rytuał. Od narodzin do śmierci*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2014, s. 114.

Biel pojawiała się w stroju ślubnym również w Japonii, ale tam miała nieco inne znaczenie. Panna młoda zakładała białe lub biało-czerwone kimono, które przypominało, że umierała dla swojej rodziny, rodząc się do nowego życia z właśnie poślubionym mężem⁵⁴.

Nie wolno nam zapomnieć, że biel kojarzyła się i kojarzy również z żałobą. I to nie tylko w odległych krajach – Japonii czy Chinach, w których utożsamiana jest z nieszczęściem. W starożytnym Egipcie zawsze kojarzona była ze śmiercią, nieurodzajem czy klęską; z pustynią, która pochłaniała istnienia ludzkie. Przez pewien czas kolor biały był kolorem żałoby na francuskim dworze królewskim. W XVI-wiecznym malarstwie biel pojawia się jako wyraz rozpacz. Przykładem może być długa, sięgająca kostek szata Marii w scenie ukrzyżowania z ołtarza w Isenheim autorstwa Matthiasa Grünewalda i Niklausa von Hagenau; biała chusta okrywająca głowę płaczącej matki na obrazie Hansa Holbeina Starszego, zatytułowanym *Chrystus niosący krzyż*⁵⁵, czy też biel szat na wielu innych obrazach z tego okresu, związanych z tematyką pasyjną.

Również i u Słowian biel była kolorem żałoby. Przypomnijmy sobie kołędników, wśród których pojawia się kostucha w białym prześcieradle, z bladą twarzą. Gdzieś do połowy XIX wieku powszechny na ziemiach polskich był ubiór trumienny: odzienie z bielonego płótna (giezło, zgło), czyli luźna, długa koszula, która była ściągnięta pod szyją, w pasie i przy rękawach kolorowymi tasiemkami⁵⁶. Biel jest też barwą duchów i upiórów.

ZAKOŃCZENIE

Kolor biały, uznawany za „niekolorowy”, budzi w nas konkretne skojarzenia, wspomnienia konkretnych miejsc, wydarzeń czy ludzi: dzień pierwszej komunii świętej, pierwszy egzamin czy pierwszą rozmowę o pracę, chrzciny czy ślub dziecka. Jest kolorem wyrażającym transcendencję, kolorem sakral-

⁵⁴ L. Rotter, *Symbolika i przemiany stroju nowożeńców w kulturze polskiej*, dz. cyt., s. 114, przypis.

⁵⁵ M. Lurker, *Przesłanie symboli...*, dz. cyt., s. 200.

⁵⁶ G. Mosio, B. Skoczeń-Marchewka, *Kolory w wierzeniach, obrzędach i sztuce ludowej*, w: *Barwy i kształty*, dz. cyt., s. 124.

nym. Stąd też biel stała się kolorem ściśle związanym z kultem u starożytnych ludów pogańskich, a także u Żydów, w ich liturgii świątynnej, i przeniknęła niemal automatycznie do liturgii chrześcijańskiej.

Biel ma w liturgii swoje miejsce jako kolor świąteczny, ale przede wszystkim jako symbol świętości. Występuje zawsze, nawet jeśli kolor wierzchnich szat jest inny, jako biała barwa alby, korporału czy obrusu na ołtarzu. Jako kolor symbolizujący nadprzyrodzone światło, czystość, nowe życie, tworzy w liturgii przestrzeń świętą, uświęcającą i oczyszczającą; odnosi nas do tego, co boskie. Biel postrzegana jest też jako symbol dostojności czy elegancji, ale może też wskazywać na kogoś, kto woli być samotnikiem, ucieka przed realiami życia. Biel to początek i koniec, towarzyszy nam przez całe życie – od narodzin do śmierci.

W literaturze przedmiotu temat bieli w liturgii nie jest jeszcze dostatecznie opracowany. Być może niniejszy artykuł przyczyni się do dalszych opracowań związanych z kolorem białym w liturgii oraz historii i symboliki białych szat liturgicznych.

STRESZCZENIE

Biel to kolor, który od zarania dziejów towarzyszy człowiekowi w jego kulturze i sprawowanej liturgii – od pogańskiej i starotestamentalnej po współczesną liturgię Kościołów Zachodniego i Wschodniego.

W kulturach pogańskich występowały białe zwierzęta ofiarne, białe szaty kapłanów czy bóstw. Biel pojawiła się również w licznych opisach zawartych w Biblii, a w szczególności w wizjach apokaliptycznych. Stąd też w sposób naturalny została wprowadzona do liturgii chrześcijańskiej. Pierwsze uregulowanie prawne dotyczące kolorów szat liturgicznych pojawiło się w dziele Innocentego III *De sacro altaris mysterio*, a współczesne zawarte jest w Ogólnym wprowadzeniu do Mszału rzymskiego. Biały kolor przypisany został do świąt Pańskich, wspomnień wyznawców, dziewic, aniołów czy niektórych apostołów.

Biel wyraża radość, świętość, czystość, odrodzenie, dostojność i transcendencję. Symbolizuje samego Boga. W kulturze i liturgii biel to symbol życia i światła oraz nicości i pustki.

SUMMARY

White in liturgy – symbolism and cultural context

White is the color that from the dawn of time has accompanied man in his culture and celebrated liturgy - from the pagan and the Old Testament to the contemporary liturgy of the Western and Eastern Churches. In pagan cultures there were white sacrificial animals, white vestments of priests or deities. White has also appeared in numbers of descriptions in the Bible, in particular in apocalyptic visions. Hence, it was introduced into the Christian liturgy in a natural way. The first legislation concerning colors of the liturgical vestments appeared in the work of Innocent III *De sacro altaris mysterio*, and now it could be found in *The General Instruction of the Roman Missal*. The white color is attributed to the Lord's feasts, commemorations of followers, virgins, angels or some apostles.

White expresses joy, holiness, purity, rebirth, dignity and transcendence. It symbolizes the God himself. In culture and the liturgy, white is a symbol of life and light and nothingness and emptiness.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA:

- Cirlot J. E., *Słownik symboli*, tłum. I. Kania, Kraków 2012.
- Dołęga J. M., *Znak – język – symbol. Z podstawowych zagadnień komunikacji*, Warszawa 1991.
- Jurek K., *Znaczenie symboliczne i funkcje koloru w kulturze*, „Kultura – Media – Teologia” (2011) nr 6, s. 68–80.
- Lurker M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Marecki J., L. Rotter (red.), *Barwy i kształty*, Kraków 2012.
- Marecki J., L. Rotter (red.), *Symbol – znak – rytuał. Od narodzin do śmierci*, Kraków 2014.
- Mocarska-Tycowa Z., J. Bielska-Krawczyk (red.), *Kolor w kulturze*, Toruń 2010.
- Nadolski B., *Leksykon symboli liturgicznych*, Kraków 2010.

- Nowowiejski A, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. 1 *O środkach rozwinięcia kultu*, Warszawa 1902.
- Pastoureau M., *Średniowieczna gra symboli*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006.
- Pastoureau M., *Niebieski. Historia koloru*, tłum. M. Ochab, Warszawa 2013.
- Quenot M., *Ikona. Okno ku wieczności*, tłum. H. Paprocki, Białystok 2007.
- Rochecka M., *Tajemnice światła i koloru. Abstrakcja i sacrum*, Toruń 2007.
- Żarnowiecki L., *Barwy liturgiczne w kościele rzymskokatolickim pod względem historycznym, liturgicznym, symbolicznym i estetycznym z 20 rycinami chromolitografowanymi*, Petersburg 1902.

